

Pregledni članak

UDK: 338.43:338.48(497.11)

doi:10.5937/ekonhor1901057R

ODRŽIVI INTEGRALNI RAZVOJ POLJOPRIVREDE I TURIZMA U REPUBLICI SRBIJI

Lela Ristić*, Nikola Bošković i Danijela Despotović

Ekonomski fakultet Univerziteta u Kragujevcu

Održivi razvoj je jedan od imperativa na globalnom nivou, a podrazumeva usaglašavanje ekonomskih, ekoloških i socijalnih ciljeva razvoja, uz odgovarajuću institucionalnu podršku. Na poljoprivredu i turizam odnosi se mnoštvo resursa, relevantnih za održivi razvoj, što potvrđuju brojna istraživanja i primeri iz prakse, širom sveta. U radu se istražuje primer Republike Srbije, koji može biti poučan i za druge zemlje sa sličnim resursnim potencijalima i ograničenjima u razvoju. Naime, poljoprivreda i turizam se, u Republici Srbiji, odlikuju bogatstvom prirodnih i kulturno-istorijskih resursa, ali uglavnom nedostaju finansijska sredstva za ozbiljnije investicije, kao i savremeniji celovit pristup razvoju, zbog čega se raspoloživi resursi nedovoljno koriste. Shodno tome, cilj istraživanja je da se ukaže na neophodnost kreativnijeg korišćenja agro-turističkih resursa, odnosno, na perspektivnije pravce integralnog razvoja poljoprivrede i turizma na održivim osnovama. Rezultati istraživanja pokazuju da je neophodno da se institucionalno podstiče intenzivnije povezivanje poljoprivrede i turizma u okviru realizacije koncepta integralnog održivog razvoja.

Ključne reči: održivi razvoj, integralni razvoj, poljoprivreda, turizam, Republika Srbija

JEL Classification: Q01, Q19, Z32

UVOD

Opšteprihvatarena definicija održivog razvoja ne postoji, ali se u literaturi, najčešće, navodi definicija Brundtland komisije (WCED, 1987), koja je održivi razvoj definisala kao razvoj koji omogućava zadovoljavanje potreba sadašnjih, bez ugrožavanja potreba budućih generacija. S obzirom na to da je ovo istraživanje fokusirano na Republiku Srbiju

(RS), značajno je istaći da se u Nacionalnoj strategiji održivog razvoja RS, održivi razvoj objašnjava kao ciljno orijentisan, dugoročan, neprekidan, sveobuhvatan i sinergetski proces koji utiče na sve aspekte života (Vlada Republike Srbije, 2008).

Održivi razvoj je jedan od najpopularnijih fenomena današnjice, naročito u okviru aktivnosti Ujedinjenih nacija (UN), odnosno, Agende za održivi razvoj do 2030. godine. Usmeren je na balansiranje brojnih ekonomskih, ekoloških i socijalnih ciljeva razvoja, kao i na važnost institucionalne komponente. Pritom se i održivi razvoj poljoprivrede smatra neophodnim.

* Korespondencija: L. Ristić, Ekonomski fakultet Univerziteta u Kragujevcu, Liceja Kneževine Srbije 3, 34000 Kragujevac, Republika Srbija; e-mail: lristic@kg.ac.rs

Evropska unija (EU) je primer izražene težnje ka održivom razvoju poljoprivrede, kroz sprovođenje Zajedničke poljoprivredne politike, kako u ranijim decenijama, tako i danas u okviru programskog perioda 2014-2020, a i prema novom konceptu predviđenom za period nakon 2020. godine. Osim u Evropi, i u mnogim drugim područjima širom sveta, nastoji se obezbediti održivi razvoj poljoprivrede. Ovakav pristup poljoprivrednom sektoru je i za RS od velikog značaja, naročito sa stanovišta integralnog razvoja sa turizmom.

Generalna skupština UN je 2017. označila kao godinu održivog razvoja turizma, sa namerom da se podrže promene u politici razvoja turizma, kako bi se doprinelo realizaciji globalnih ciljeva održivog razvoja (*Sustainable Development Goals* - vSDGs). Svetska turistička organizacija (*World Tourism Organization* - UNWTO), specijalizovana agencija UN za turizam, zadužena je da obezbedi što bolju organizaciju i sprovođenje ovakvih planova (UN, 2016). S obzirom da razvoj turizma ima globalni značaj, važno je održivo korišćenje turističkih resursa. To je od posebnog značaja za pojedine zemlje i regione, poput Evrope koja je najposećenija u turističkom smislu, zatim slede Azija i Pacifik, pa Amerika, dok Afrika i Bliski istok beleže znatno manji broj dolazaka turista. Održivi razvoj turizma smatra se naročito važnim za svetske lidere u oblasti turizma, kao što su Francuska, SAD, Španija, Kina, Italija, Velika Britanija, Nemačka, Meksiko, Tajland itd. (UNWTO, 2017). U ovom radu analizirana je RS, koja ima nezavidnu poziciju na svetskom turističkom tržištu, kao rezultat niza ograničenja nacionalnog i međunarodnog karaktera. S obzirom na prirodne resurse i kulturno-istorijsko nasleđe kojim raspolaže, razmatrana je mogućnost prevazilaženja pojedinih ograničenja, kroz veću povezanost turizma sa poljoprivredom.

Benefiti po osnovu integralnog razvoja poljoprivrede i turizma, odnosno, njihovog međusobnog povezivanja, uočeni su širom sveta, naročito kod onih vidova turizma koji u svoju ponudu uključuju specifične poljoprivredno-prehrambene proizvode. Pritom, posebno je aktuelno pitanje organskih proizvoda. U pojedinim istraživanjima i izveštajima renomiranih međunarodnih organizacija, nadležnih za pitanja

globalnog razvoja, predlaže se koncept integralnog razvoja organske poljoprivrede i turizma u borbi protiv siromaštva.

Poljoprivredno-prehrambeni proizvodi, često i u najpoznatijim svetskim turističkim destinacijama, gde hrana i pića nisu glavni motivi za dolazak turista, ipak, predstavljaju nezamenljivi sadržaj turističke ponude, jer je umnogome obogaćuju.

Povećanje broja turista na određenom području, odnosno, povećanje turističke potrošnje, podstiče proizvodnju hrane i pića za potrebe turista, doprinoseći razvoju poljoprivredno-prehrambenog sektora.

U uzročno-posledičnom lancu razvoja poljoprivredno-turističke aktivnosti, inicijative za razvoj mogu poteći iz oba sektora istovremeno, ili pojedinačno.

U skladu sa prethodno navedenim, predmet istraživanja u ovom radu jesu ključni aspekti održivog integralnog razvoja poljoprivrede i turizma u RS, odnosno, nedovoljna posvećenost ovom pitanju, praćena nepovoljnim stanjem u praksi, kao i značaj uvođenja savremenijeg pristupa, prilagođenog specifičnostima i potrebama integralnog razvoja domaće poljoprivrede i turizma.

Cilj istraživanja je da se ukaže na neophodnost kreativnijeg korišćenja agro-turističkih resursa u RS, odnosno, na perspektivnije pravce integralnog razvoja poljoprivrede i turizma na održivim osnovama. Pozitivni efekti, koji se po osnovu takvog pristupa mogu očekivati, jesu sledeći: povećanje obima poljoprivredne proizvodnje, dolazaka i noćenja turista; unapređenje kvaliteta i atraktivnosti poljoprivredno-prehrambenih i turističkih proizvoda; rast prihoda od poljoprivrede i turizma, kao i pratećih delatnosti, direktno ili indirektno povezanih sa poljoprivredom i turizmom; rast zaposlenosti u poljoprivredno-prehrambenom sektoru, turizmu i ruralnoj privredi, uz povećanje njihovog doprinosa rastu BDP-a i izvoza; diverzifikacija poljoprivredne proizvodnje, nepoljoprivredne ruralne ekonomije i turističke ponude; smanjenje siromaštva i socijalne isključenosti stanovništva, uz poboljšanje demografske slike

onih područja u kojima se poljoprivreda i turizam dugoročno i integralno razvijaju.

Shodno predmetu i cilju istraživanja, u radu se polazi od sledeće hipoteze:

H: Ukoliko se u Republici Srbiji institucionalno podstiče intenzivnije povezivanje poljoprivrede i turizma, u okviru realizacije koncepta integralnog održivog razvoja, mogu se očekivati povoljniji ekonomski efekti u razvoju poljoprivredno-prehrambenog sektora, turizma i ruralne privrede u celini.

U radu su korišćene kvalitativne i kvantitativne metode istraživanja primerene društvenim naukama, odnosno, istraživanjima u oblasti ekonomije: istorijski metod, metod indukcije i dedukcije, analize i sinteze, komparacije, deskripcije, statistički metod i metod generalizacije, kao i SWOT analiza.

Rad je strukturiran u pet delova. Nakon Uvoda, u drugom delu dat je pregled literature, relevantne za istraživano problemsko područje, a u trećem delu rada je istaknuto koje su metode u istraživanju korišćene. U četvrtom delu su predstavljeni rezultati istraživanja, odnosno, opšta obeležja poljoprivrede RS, relevantna sa stanovišta turizma, kao i ključni pokazatelji razvoja turizma značajni za usmeravanje poljoprivredne delatnosti, uz naglašavanje mogućih pravaca budućeg integralnog razvoja poljoprivrede i turizma u RS. U Zaključku rada, opredeljen je stav o postavljenoj hipotezi, istaknuti su najvažniji rezultati, doprinos istraživanja i ograničenja u radu.

PREGLED LITERATURE

Imajući u vidu činjenicu da je veliki značaj turizma i poljoprivrede u savremenim uslovima, kako na nivou nacionalnih ekonomija, tako i na globalnom nivou, brojna su istraživanja ove problematike. Pri tome se sve veća pažnja pridaje integralnom razvoju poljoprivrede i turizma na održivim osnovama (Turkalj, Ham & Fosić, 2013), kao i inovativnim modelima u ovoj oblasti (Budiasa & Ambarawati, 2014). R. Paci i E. Marrocu (2014) se fokusiraju na

povezanost turizma i regionalnog razvoja u Evropi. E. V. Yudina, T. V. Uhina, I. V. Bushueva i N. T. Pirozhenko (2016), naglašavaju ključne veze i funkcije turizma u uslovima globalizacije, zatim prostornu, kao i socio-kulturnu dimenziju u okviru ove problematike bitne i za održivi razvoj poljoprivrede. J. Von Braun i R. Birner (2017) ističu značaj: uspostavljanja adekvatnog konceptualnog okvira za analizu upravljanja poljoprivrednim sektorom i sistemom proizvodnje hrane na globalnom nivou; primene adekvatnog konceptualnog okvira u analizi savremenih problema sistema poljoprivredno-prehrambene proizvodnje; identifikovanja mogućnosti za reforme u ovoj oblasti i sl. Istraživanje baziraju na teoriji i praksi iz ove oblasti, što je direktno značajno za globalni poljoprivredno-prehrambeni sektor, a indirektno za turizam i druge povezane delatnosti.

U pojedinim zemljama je izraženija posvećenost realizaciji koncepta održivog razvoja poljoprivrede i turizma, kroz njihovo međusobno povezivanje, što potvrđuju velika finansijska izdvajanja u ovu svrhu, briga o ekološkim, ekonomskim i ostalim benefitima. Usled strateškog značaja dugoročnog integralnog razvoja poljoprivrede i turizma, veliki broj autora, nacionalnih organizacija i institucija širom sveta, podržava proučavanje ovog pitanja sa stanovišta održivog ruralnog razvoja. S. Sandilyan, K. Thiyagesan i R. Nagarajan (2008), uočavaju da ekoturizam, iako je u osnovi usmeren ka očuvanju prirodnih resursa, ipak, može uzrokovati gubitak biodiverziteta, što je važan signal za usmeravanje ovog vida turizma, a i ruralne ekonomije, u mnogim destinacijama. M. Pillay i C. M. Rogerson (2013), naglašavaju značaj povezivanja poljoprivrede i turizma u manje razvijenim područjima. M. Cărătuș Stanciu (2015) ukazuje da su tržište farmara i posete farmama važni aspekti održivog razvoja turizma u ruralnim područjima. Pojedini autori istražuju specifična pitanja, kao što S. Z. Mirani i M. B. Farahani (2015) ističu *second home* turizam (odmor u vikendici) u funkciji održivog ruralnog razvoja.

Istraživanje integralnog razvoja poljoprivrede i turizma prisutno je i u RS. Analizirajući poljoprivredne i nepoljoprivredne aspekte ruralnog razvoja, S. Đekić (2000) ističe značaj povezivanja

ruralnih domaćinstava sa turističkom privredom, s obzirom na činjenicu da ruralna područja, osim proizvodnje hrane, imaju i značajnu ulogu u pogledu odmora i rekreacije, kao i očuvanja i unapređenja ekološke stabilnosti prostora. M. Vujičić i I. Rosić (2000) zastupaju stav da poljoprivreda, kao okosnica razvoja sela, treba da ustupi mesto integralnom ruralnom razvoju, u okviru kojeg, itekako, ima prostora za razvoj turizma. S. Milenković, L. Ristić i N. Bošković (2013), naglašavaju značaj integralnog korišćenja resursa u ruralno-turističkom prostoru RS, a S. Cvetanović, D. Despotović, Lj. Živković i V. Nedić (2014), istražuju ekološku dimenziju održivog razvoja, potencirajući pritom indikatore ekološke održivosti, koji su značajni za sve sektore privrede, pa prema tome i za poljoprivredu i turizam. Pored navedenih, mnogi drugi naučno-stručni radovi potvrđuju važnost i neophodnost daljeg istraživanja utvrđenog problemskog područja u radu, sa ciljem iznalaženja praktičnijih rešenja za integralno usmeravanje poljoprivrede i turizma na održivim osnovama.

Mnoge međunarodne organizacije specijalizovane za pitanja poljoprivrede i turizma, poput Organizacije UN za hranu i poljoprivredu (*Food and Agriculture Organization - FAO*) i UNWTO, takođe, intenzivno se bave iznalaženjem što boljih rešenja za savremene probleme integralnog razvoja poljoprivrede i turizma.

METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

Istraživanje ključnih činilaca održivog integralnog razvoja poljoprivrede i turizma, bazirano je na više naučnih metoda primenjivih u polju društveno-humanističkih nauka, odnosno, u istraživanjima iz oblasti ekonomije. Saglasno definisanom problemskom području rada, a u cilju testiranja polazne hipoteze, korišćene su kvalitativna i kvantitativna metodologija istraživanja. Svrha primene istorijskog metoda je utvrđivanje faktora koji su u ranijim razvojnim fazama uticali na razvoj poljoprivrede i turizma, jer je to bitno za determinisanje njihovih budućih pravaca razvoja. Analiziran je razvoj poljoprivrede i turizma, ponaosob i u njihovom međusobnom sadejstvu, pa su u radu korišćeni metod indukcije i dedukcije, kao

i analize i sinteze. Priroda istraživanog problema je zahtevala da se u radu koriste deskriptivni, komparativni i statistički metod za prezentiranje ključnih pokazatelja razvoja poljoprivrede i turizma. SWOT analiza i metod generalizacije korišćeni su da bi se formulisali zaključci.

REZULTATI ISTRAŽIVANJA

Opšta obeležja poljoprivrede Republike Srbije relevantna sa stanovišta razvoja turizma

Sektor poljoprivrede, šumarstva i ribarstva učestvuje sa 6,0% u BDP-u RS, 2017. godine (RZS, 2018, 134), pri čemu je, na osnovu Ankete o radnoj snazi, učešće ovog sektora u ukupnoj zaposlenosti 17,2% (RZS, 2018, 78), a u izvozu 5,9% (RZS, 2018, 309). Pritom, poljoprivredu RS odlikuje bogatstvo prirodnih resursa i duga tradicija bavljenja ovom delatnošću. Međutim, poljoprivreda je već dugo opterećena i nizom problema, poput: usitnjenosti poseda - 47,2% porodičnih gazdinstava ima do 2 ha korišćenog poljoprivrednog zemljišta (RZS, 2018, 221), zastarele mehanizacije - 95% traktora je starije od 10 godina (RZS, 2013, 179), migracija stanovništva iz ruralnih područja, nerazvijene infrastrukture, nedovoljnih ulaganja, nedovoljne povezanosti sa industrijom, turizmom itd. O ovome svedoče brojne SWOT analize, strateška dokumenta i istraživanja mnogih autora.

Poljoprivredno zemljište u RS prostire se na oko 5,3 miliona hektara. Površina korišćenog poljoprivrednog zemljišta (KPZ) je oko 3,4 miliona hektara, pri čemu dominiraju oranice i bašte sa 76% (Tabela 1), stalni travnjaci zauzimaju 18%, a stalni zasadi oko 6% KPZ (MPŠV, 2018, 12). Struktura KPZ bitna je i sa stanovišta kreiranja turističke ponude, pre svega, zbog utvrđivanja da li domaća poljoprivreda ima kapaciteta da obezbedi odgovarajuću količinu i vrstu proizvoda neophodnih za realizaciju planirane turističke aktivnosti.

Tabela 1 Korišćeno poljoprivredno zemljište u Republici Srbiji (u ha), 2008-2017.

	2008.	2010.	2012.	2013.	2014.	2015.	2016.	2017.
Oranice i bašte	2.660.545	2.653.602	2.561.674	2.589.714	2.606.073	2.590.984	2.597.808	2.594.980
Žita	1.830.529	1.804.815	1.715.562	1.766.447	1.819.188	1.782.010	1.763.575	1.718.034
Mahu-narke	6.327	6.008	5.708	5.277	7.830	9.362	9.788	10.582
Krompir	56.062	52.852	52.040	50.740	51.987	42.158	40.713	38.472
Šećerna repa	51.470	71.304	69.290	66.712	64.112	42.683	50.071	54.183
Industrij-sko bilje	362.919	367.795	383.881	368.671	346.524	376.812	408.867	449.147
Povrće, bostan i jagode	58.028	56.470	54.574	52.898	52.680	66.935	68.183	66.488
Cveće	348	361	382	412	343	445	472	1.057
Krmno bilje	270.454	268.553	256.008	257.652	242.041	250.359	236.684	240.088
Ostali usevi	2.054	2.143	2.102	1.633	1.713	2.252	2.831	2.252
Ugari	22.354	23.300	22.126	19.273	19.655	17.969	16.624	14.680
Livade	376.970	376.918	381.654	381.654	381.654	368.738	342.926	321.812
Pašnjaci	375.765	300.274	331.588	331.588	331.588	320.837	311.211	294.622
Voćnjaci	163.885	164.197	163.310	167.868	174.729	175.917	180.173	183.609
Vinogradi	24.070	23.566	22.150	22.150	22.150	22.150	22.150	22.150
Rasadnici	1.733	1.669	1.327	1.598	1.531	1.182	1.112	1.246
Ostali stalni zasadi	669	644	512	617	524	565	618	587

Izvor: MPŠV, 2018, 77; RZS, 2018, 208-209

Pad neto fizičkog obima poljoprivredne proizvodnje, za oko 12%, zabeležen je 2017. u odnosu na 2016, pre svega, zbog smanjenja fizičkog obima biljne proizvodnje, naročito žitarica i voća. U Tabeli 2 prikazan je opšti pad prinosa je uočen kod grožđa i pojedinih vrsta voća, pri čemu je biljna proizvodnja manja za 23,5%, a vrednost stočarske proizvodnje veća za samo 1,5%, uz pad proizvodnje goveđeg i ovčijeg mesa, jaja i ostalo (MPŠV, 2018, 1-22; RZS, 2018, 199). Uočeni trendovi ukazuju da razvoj domaće poljoprivrede nije usklađen sa razvojem prehrambene industrije, turizma i drugih delatnosti koje se na nju oslanjaju.

Od ukupno 631.552 poljoprivrednih gazdinstva u RS, oko 12% ima prihode sa gazdinstva koji potiču od nepoljoprivrednih profitabilnih aktivnosti. Pritom je najveći udeo gazdinstava koja se bave preradom mleka (oko 57%), preradom voća i povrća (oko 30%),

dok se turizmom bavi samo 0,66% gazdinstava (Bogdanov i Babović, 2014, 280-283).

Učešće vrednosti izvoza poljoprivredno-prehrambenih proizvoda u ukupnom izvozu RS smanjeno je 2017. na 19,4%, a povećano je učešće uvoza na 9,5%. I pored rasta suficita u razmeni ovih proizvoda u poslednjoj deceniji, 2017. obeležio je za trećinu manji suficit u odnosu na 2016. godinu. U strukturi izvoza i dalje dominiraju primarni proizvodi sa 75%, a u uvozu sa 67% (MPŠV, 2018, 11, 24-35). Pritom je petina izvozne vrednosti poljoprivredno-prehrambenih proizvoda u 2017. godini ostvarena plasmanom svežeg voća (Tabela 3). Izvoz ovih proizvoda značajan je za spoljnotrgovinski bilans domaće poljoprivrede, ali i za motivisanje stranih turista da posete Republiku Srbiju. Međutim, pozitivni efekti po ovom osnovu još uvek su nedovoljni.

Tabela 2 Stočarstvo u Republici Srbiji, 2008-2017.

	2008.	2009.	2010.	2011.	2012.	2013.	2014.	2015.	2016.	2017.
Broj stoke (hilj. kom)										
Goveda	1.057	1.002	938	937	921	913	920	916	893	899
Svinje	3.594	3.631	3.489	3.287	3.139	3.144	3.236	3.284	3.021	2.911
Ovce	1.605	1.504	1.475	1.460	1.635	1.616	1.748	1.789	1.665	1.704
Koze	284	263	237	239	232	225	219	203	200	183
Živina	17.188	22.821	20.156	19.103	18.234	17.860	17.167	17.450	16.242	16.338
Košnice	485	490	520	593	665	653	677	792	792	849
Bruto proizvodnja mesa (hilj. t)										
Goveđe meso	99	100	96	81	82	70	73	77	77	71
Svinjsko meso	266	252	269	271	252	249	258	278	301	307
Živinsko meso	76	80	84	103	94	92	94	86	88	95
Ovčije meso	23	24	23	24	22	30	27	30	34	30
Mleko (mil. l)										
Kravlje mleko	1.561	1.505	1.485	1.462	1.465	1.451	1.492	1.501	1.504	1.506
Ovčije mleko	14	10	10	11	12	18	20	19	17	14
Kozije mleko	36	28	27	29	33	34	38	44	37	33
Jaja (mil. kom.)	1.726	1.711	1.705	1.760	1.794	1.755	1.892	2.061	1.853	1.759
Med (hilj. t)	4,16	7,35	7,28	6,96	6,98	8,55	4,38	12,26	5,76	7,01
Vuna (hilj. t)	2,60	2,40	2,46	2,38	2,66	2,72	2,69	2,77	2,85	2,83

Izvor: MPŠV, 2018, 80-81

Dominantan spoljnotrgovinski partner RS je EU, s obzirom da se, gotovo, polovina vrednosti izvoza poljoprivredno-prehrambenih proizvoda plasira na ovo tržište. Plasman u zemlje CEFTA je oko 30%, a u ostale zemlje oko 20%. Pored Ruske Federacije, najvažnijeg spoljnotrgovinskog partnera iz grupe ostalih zemalja, značajne su i sledeće države: Japan, SAD, Hongkong, Turska itd. (MPŠV, 2018, 30-34). Osim direktnog značaja za poljoprivredu, međunarodna saradnja po ovom osnovu bitna je i sa stanovišta podsticanja turističkih putovanja, mada ovaj potencijal još uvek nije adekvatno iskorišćen.

Strateški okvir za unapređenje izvoznog, proizvodnog i resursnog potencijala poljoprivrede definisan je Strategijom poljoprivrede i ruralnog razvoja Republike Srbije za period 2014-2024. godine. Sredstva namenjena za podsticaje u ovoj oblasti opredeljuju se Zakonom o budžetu (MPŠV, 2018, 43). U periodu 2007-2017, budžet MPŠV obeležile su brojne oscilacije, uz relativno nisko učešće u ukupnim budžetskim sredstvima.

Tokom 2017, po osnovu podsticaja za poljoprivredu i ruralni razvoj, realizovano je 15% više sredstava nego prethodne godine (MPŠV, 2018, 8). I pored toga, realno stanje u poljoprivredi i ruralnoj ekonomiji ukazuje na nedovoljnu institucionalnu podršku, a naročito nedovoljnu podršku povezivanju poljoprivrede sa turizmom.

Ključni pokazatelji razvoja turizma u Republici Srbiji značajni za usmeravanje poljoprivredne delatnosti

Ukupan broj turista 2017. u RS je bio gotovo 3.086.000. Pritom je domaćih turista bilo oko 1.589.000 (7,9% više nego 2016), a stranih oko 1.497.000 (16,8% više nego 2016). Iako u periodu 2007-2017, značajno variraju, ukupni dolasci i noćenja turista u RS, u poslednje tri godine imaju rastući trend, Slika 1 (RZS, 2018, 341-343). Pri tome, obim i struktura poljoprivredne proizvodnje ne prate dovoljno ove trendove u turizmu.

Ostvareni broj noćenja turista 2017. u RS (Tabela 4), bio je oko 8.325.000 (povećanje od 10,5% u odnosu na 2016), pri čemu su domaći turisti ostvarili oko 5.150.000 noćenja (74% više u odnosu na prethodnu godinu), dok je broj noćenja stranih turista bio oko 3.175.000 (15,9% više u odnosu na 2016). U banjskim mestima je ostvareno 26,8%, a u planinskim 25% od ukupnog broja noćenja turista, pri čemu je u banjskim mestima ostvareno 38%, a u planinskim 34,1% noćenja domaćih turista. Struktura noćenja turista pokazuje da je u Beogradu noćilo 53,3%, u Novom Sadu 7,3%, u banjskim mestima 8,5%, a u planinskim 10,1% stranih turista. Pritom, najveći broj stranih turista koji su 2017. posetili RS, jesu turisti iz Bosne i Hercegovine, Turske, Bugarske, Hrvatske i Crne Gore (RZS, 2018, 341), što nije dovoljno uzeto u obzir pri planiranju strukture i obima poljoprivredne proizvodnje.

Od ukupno 5.061 dolaska turista (16.040 noćenja), koji se odnose na seoska turistička domaćinstva 2017, 293 dolaska (727 noćenja) ostvarili su strani turisti (RZS, 2018, 344-345). Od ukupno 675 soba (1.723 ležaja), u seoskim turističkim domaćinstvima, 104 sobe (320 ležaja) se odnose na banjska mesta, 120 soba (307 ležaja) na planinska mesta, 390 soba (941 ležaj) na ostala turistička mesta i 61 soba (155 ležaja) na ostala mesta. Sobe i ležaji seoskih turističkih domaćinstava u ukupnom broju soba (ležaja) učestvuju sa samo

1,5%, odnosno, 1,6% (RZS, 2018, 351). Među seoskim smeštajnim kapacitetima, najbrojnije su kuće, zatim apartmani i vile, brvnare i vajat, vikendice, etno sela, salaši, konaci, hoteli, a vrlo malo je ekskluzivnih objekata i rezidencija.

Što se tiče strukture prometa u ugostiteljstvu RS, u 2017, najveće je učešće usluga koje se tiču hrane i napitaka, zatim pića, te ostvarenih noćenja (Slika 2), što ukazuje na izvesne promene u odnosu na ranije periode. I pored toga, struktura prometa u ugostiteljstvu nije zadovoljavajuća (RZS, 2018, 354).

U okviru redovnog godišnjeg izveštaja Svetskog ekonomskog foruma (WEF) o konkurentnosti turizma, merenoj indeksom konkurentnosti turizma i putovanja (TTCI), RS se, među 133 zemlje, 2008. nalazila na 78. mestu, 2009. na 88. mestu, 2015. na 95. mestu od ukupno 141 zemlje, a 2017. (Tabela 5) na 95. mestu među 136 zemalja (WEF, 2017).

Iako su zdravstvo i higijena, opremljenost informaciono-komunikacionim tehnologijama (IKT) i očuvanost životne sredine bolje rangirani od ostalih komponenata TTCI za RS, ovaj indikator ukazuje na nedovoljno izdvajanje iz budžeta za razvoj turizma, kao i na druge probleme u ovoj oblasti.

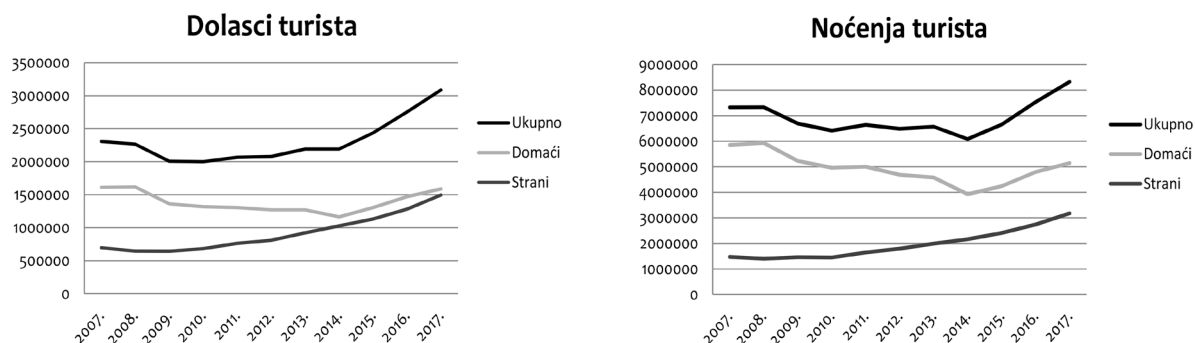
Tabela 3 Najveće vrednosti izvoza poljoprivredno-prehrambenih proizvoda Republike Srbije (učešće u %, 2017)

Naziv tarifne glave	%	Naziv tarifne linije	%
1. Sveže voće	20,0	1. Kukuruz, osim semenskog	8,6
		2. Cigarete koje sadrže duvan	7,1
2. Žitarice	12,4	3. Maline, smrznute, bez dodatka šećera	7,1
		4. Jabuke, sveže, ostale	3,8
3. Duvan i duvanski proizvodi	8,7	5. Šećer beli, u čvrstom stanju	2,7
		6. Jestivo ulje od suncokreta, ostalo, za ostale svrhe	2,0
4. Pića, alkoholi i sirće	6,3	7. Pšenica ostala, pir i napolica, osim za setvu	1,9
		8. Pića bezalkoholna, ne sadrže mlečne proizvode, ostalo	1,8
5. Biljne i životinjske masti i ulja	5,9	9. Višnje, smrznute, bez šećera	1,8
		10. Ulje od suncokreta, sirovo, za ostale svrhe	1,6
Ukupno top 5 tarifnih glava	53,4	Ukupno top 10 proizvoda	38,3
Izvoz ukupno	100,0	Izvoz ukupno	100,0

Tabela 4 Smeštajni kapaciteti, dolasci i noćenja turista u Republici Srbiji, po vrstama turističkih objekata, 2017.

Vrsta objekta za smeštaj	Ukupan broj soba	Ukupan broj ležaja	Dolasci turista	Noćenja turista
UKUPNO	44.813	106.029	3.085.866	8.325.144
Hoteli	15.889	32.175	1.670.821	3.938.449
Garni hoteli	2.740	5.748	374.440	695.725
Apart hoteli	467	1.538	38.464	135.604
Pansioni	90	221	8.995	31.862
Moteli	374	883	22.015	37.616
Turistička naselja	209	392	23.299	45.519
Apartmani	1.318	3.902	74.228	225.988
Kampovi	294	980	5.970	8.835
Kampirališta, kamping odmarališta	2.289	5.333	7.579	29.798
Privatne sobe	7.778	20.245	132.536	452.811
Privatne kuće	1.587	2.725	150.220	428.804
Lovačke kuće i kolibe	30	61	195	318
Gostionice sa prenočištem	809	2.023	39.206	92.473
Prenočišta (konačišta)	3.609	8.879	223.612	538.131
Hosteli	2.323	6.854	77.136	210.837
Banjska lečilišta	1.966	4.130	65.223	597.386
Klimatska lečilišta	688	1.817	34.168	213.651
Planinski domovi i kuće	228	834	10.598	37.954
Radnička odmarališta	301	801	20.107	80.971
Dečja i omladinska odmarališta	1.080	4.478	90.788	493.301
Kola za spavanje i ručavanje	40	175	10.478	10.478
Seoska turistička domaćinstva	675	1.723	5.061	16.040
Ostali ugostiteljski smeštajni kapaciteti	29	112	727	2.593

Izvor: RZS, 2018, 344-345, 351

Slika 1 Dolasci i noćenja turista u Republici Srbiji, 2007-2017.

Izvor: Autori, na osnovu RZS, 2018, 343

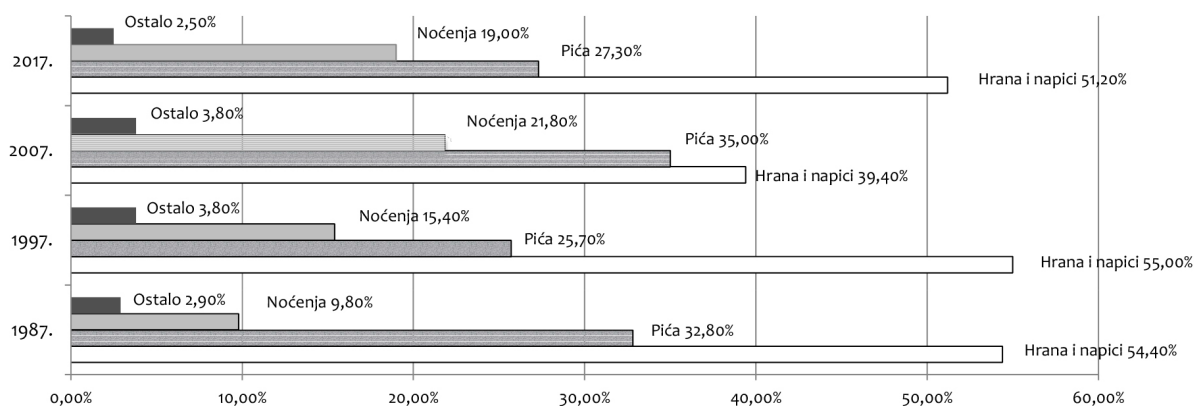
Tabela 5 TCI indeks - Republika Srbija, 2017.

Elementi TCI indeksa	Rang
Poslovno okruženje	112
Održivost (očuvanost) životne sredine	61
Bezbednost i sigurnost	72
Zdravstvo i higijena	42
Prioritetnost (važnost) putovanja i turizma	116
Avio-transportna infrastruktura	84
Kopnena i vodena transportna infrastruktura	94
Turistička infrastruktura	76
IKT (Informaciono-komunikaciona tehnologija)	57
Međunarodna otvorenost	106
Cenovna konkurentnost	76
Ljudski resursi i tržište rada	82
Prirodni resursi	130
Kulturni resursi i poslovna putovanja	71
TCI	95

U Sektoru za turizam Ministarstva trgovine, turizma i telekomunikacija RS obrazuju se uže unutrašnje jedinice za (MTTI, 2016): istraživanje tržišta i razvoj turističkih proizvoda, povećanje konkurentnosti i upravljanje kvalitetom u turizmu, studijsko-analitičke poslove i dr. Turistička organizacija Srbije obavlja poslove promocije i unapređenja turizma. Pritom se sredstva za rad turističkih organizacija obezbeđuju iz budžeta i drugih izvora finansiranja. Međutim, i dalje je, kao što ukazuje TCI, nedovoljno izdvajanje sredstava za potrebe razvoja turizma, kao i njegovo povezivanje sa poljoprivredom.

U Strategiji razvoja turizma Republike Srbije za period od 2006. do 2015, istaknuto je da su posebno interesantni sledeći turistički proizvodi: gradski odmori; kružna putovanja; poslovni turizam i MICE; zdravstveni turizam; planine i jezera; nautika; događaji; ruralni turizam i specijalni interesi (Vlada Republike Srbije, 2006). Ova Strategija realizovana je u manjoj meri, usled niza ograničenja, koja su limitirala i integralni razvoj turizma i poljoprivrede. U okviru nove Strategije razvoja turizma za period 2016-2025. godine naglašava se da turizmu treba pristupiti sistemski, ne samo kroz ekonomske pokazatelje, kao mogućem održivom izvoru stvaranja nove dodatne vrednosti i zapošljavanja, već i kroz multiplikativne efekte koje turizam ima na lokalni i regionalni razvoj, razvoj kulture i obrazovanja, unapređenje životne

Izvor: WEF, 2017, 294-295

Slika 2 Struktura prometa u ugostiteljstvu Republike Srbije

Izvor: RZS, 2018, 354

sredine i razvoj komplementarnih delatnosti, poput trgovine, poljoprivrede, građevinarstva itd. Ciljevi ove Strategije su (MTTT, 2016, 5-6):

- održivi razvoj turizma,
- jačanje konkurentnosti turističke privrede i sa njom povezanih delatnosti,
- povećanje učešća turizma u BDP-u i zaposlenosti,
- unapređenje imidža Republike Srbije.

U Strategiji se ističe da RS poseduje značajan resursni potencijal za razvoj turizma (MTTT, 2016, 39): očuvan, atraktivan i raznovrstan prirodni ambijent; autentičnu gastronomiju i kulturnu baštinu, prepoznatljiv glavni grad itd. Uprkos tome, sektor još uvek nije dovoljno institucionalno uređen i razvijen, nedostaju savremeni menadžment i marketing, veća investiciona aktivnosti i kvalitetniji izvori finansiranja, a naročito veće izdvajanje iz budžeta za integralni razvoj sa poljoprivredom i drugim povezanim delatnostima.

Povezanost poljoprivrede i turizma u Republici Srbiji

Poljoprivreda i turizam su, u osnovi, veoma povezani i međusobno zavisni. Kvantitativne promene u turističkom prometu (broj dolazaka i noćenja turista, prosečna dužina boravka u destinaciji i slični pokazatelji), determinišu dinamiku turističke potrošnje, pa prema tome i potrošnje i proizvodnje poljoprivredno-prehrambenih proizvoda koji ulaze u turističku ponudu (Tomić, 2008). S druge strane, promene u poljoprivredno-prehrambenoj proizvodnji i prometu utiču na sadržaj turističke ponude.

Najveća povezanost poljoprivrede i turizma prisutna je, ipak, u ruralnim područjima, usled činjenice da se poljoprivredna proizvodnja upravo odvija u ovim područjima u kojima se i mnogi vidovi turizma mogu razvijati.

Ruralni turizam najbolje odslikava povezanost agrara i turizma, obuhvatajući čitav spektar aktivnosti, proizvoda i usluga, nudeći turistima brojne elemente prirodnog okruženja, doživljaje prirodne sredine, seoske tradicije, kulture i drugih vrednosti lokalne

zajednice, kombinujući različite vidove turizma, povezujući tradicionalno i moderno, odnosno, ruralno nasleđe sa savremenim trendovima (UN & Government of the Republic of Serbia, 2011, 15). Povezanost poljoprivrede i turizma se jasno može uočiti u raznim aspektima ruralnog turizma, kao što su agro-turizam, gastronomski turizam i slični vidovi turizma. S obzirom da agroturizam podrazumeva boravak gostiju u poljoprivrednom domaćinstvu, a gastronomski turizam da su lokalna hrana i domaći specijaliteti od primarnog značaja, odnosno, glavni motivi turista da posete određenu destinaciju, ove relacije potvrđuju izraženu povezanost poljoprivrede, odnosno, proizvodnje hrane i ruralnog turizma.

Iako su u teoriji i praksi poznati brojni modeli za uspešno povezivanje poljoprivrede i turizma, načini na koji se u RS oni povezuju, kao i benefiti koji se po tom osnovu ostvaruju, nisu na zavidnom nivou.

RS karakteriše nekompletna i nedovoljno diferencirana ponuda ruralnog turizma (Tabela 6), nedovoljna koordiniranost i nesinhronizovanost većine relevantnih komponenata, kao i neusklađenost sa drugim važnim sektorima (Vandić, 2016, 5-6).

Osim u ruralnom turizmu, domaći poljoprivredno-prehrambeni proizvodi su i u drugim vidovima turizma slabo zastupljeni, što nije perspektivno ni za poljoprivredu, ni za turizam. Ipak, kako na nacionalnom nivou, tako i od strane mnogih lokalnih samouprava, pojedinim merama, nastoje se unaprediti ruralni i turistički sadržaji.

Institucionalna podrška integralnom razvoju poljoprivrede i turizma u RS se najčešće pruža kroz (UAP, 2018):

- programe unapređenja konkurentnosti poljoprivrede, uz očuvanje životne sredine i prirodnih resursa (održivo korišćenje poljoprivrednog zemljišta i šumskih resursa, očuvanje biljnih i životinjskih genetičkih resursa, kao i područja visoke prirodne vrednosti, podrška agroekološkim merama, dobroj poljoprivrednoj praksi i politici zaštite životne sredine);
- podršku investicijama u preradu i marketing na poljoprivrednom gazdinstvu;

Tabela 6 SWOT analiza ruralnog turizma Republike Srbije

SNAGE	SLABOSTI
<ul style="list-style-type: none"> • Prirodni resursi, reljef, klima • Biodiverzitet • Kulturna baština • Gostoljubivost • Tradicionalna poljoprivreda • Lokalni identitet, običaji, folklor, narodna radinost • Manifestacije • Gastronomska ponuda • Cenovna konkurentnost 	<ul style="list-style-type: none"> • Nerazvijena infrastruktura • Nepovoljna demografska struktura • Nedovoljna institucionalna podrška • Nedovoljnost kvalitetnih izvora finansiranja • Nedovoljno promotivnih aktivnosti • Nedovoljna briga o očuvanju kulturno-istorijskog nasleđa • Nedostatak smeštajnih kapaciteta • Nedovoljno diverzifikovana i integrisana agroturistička ponuda • Nedovoljno unapređen kvalitet turističke ponude
ŠANSE	PRETNJE
<ul style="list-style-type: none"> • Promene trendova u turizmu • Fondovi namenjeni ruralnom razvoju i turizmu • Povezivanje ruralnog sa drugim vidovima turizma • Unapređenje kvaliteta turističke ponude • Razvoj MSP (malih i srednjih preduzeća) i preduzetništva • Javno-privatna partnerstva • Podizanje stepena atraktivnosti prirodnih i kulturnih dobara • Kreiranje integrisanih turističkih proizvoda • Brendiranje područja 	<ul style="list-style-type: none"> • Nedovoljna finansijska sredstva • Nedovoljna institucionalna podrška • Ekonomska i politička nestabilnost • Klimatske promene • Iscrpljivanje prirodnih resursa • Jaka konkurencija • Neadekvatno upravljanje kulturnim dobrima • Neadekvatno upravljanje otpadom • Opadanje kvaliteta i atraktivnosti turističke ponude • Neadekvatno povezivanje tradicionalnih i savremenih vrednosti • Nedovoljno ulaganje u razvoj i održavanje infrastrukture

Izvor: Autori

- podršku diverzifikaciji dohotka i unapređenju kvaliteta života u ruralnim područjima (investicije za razvoj ruralne infrastrukture, unapređenje ekonomskih aktivnosti na selu, podrška nepoljoprivrednim aktivnostima, mladima itd.);
- unapređenje sistema kreiranja i prenosa znanja.

Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede RS finansira i sufinansira pojedine projekte, u kojima su prioritetne tematske oblasti značajne i za turizam: diverzifikacija ruralne ekonomije; očuvanje kulturne i prirodne baštine itd. U Sektoru za turizam Ministarstva trgovine, turizma i telekomunikacija preduzimaju se određene mere koje se direktno odnose na razvoj turizma, a indirektno i na poljoprivredu. Međutim, naponi resornih

ministarstava nisu dovoljni, kao ni naponi drugih važnih aktera u ovoj oblasti, odnosno, povezanost poljoprivrede i turizma u RS još uvek je nedovoljna i institucionalno neuređena, a to potvrđuje i nepovoljno stanje u domaćoj poljoprivredi i turizmu.

Prioriteti i perspektive održivog integralnog razvoja poljoprivrede i turizma

Kreiranje i sprovođenje poljoprivredne politike RS ograničeno je dejstvom mnogobrojnih faktora. Finansijska ograničenja predstavljaju hronični problem, i to ne samo po pitanju podsticajnih sredstava, već i u pogledu investicione aktivnosti. Ništa manji problem nije ni učestala neracionalnost trošenja raspoloživih sredstava. Fondovi za ruralni

razvoj EU predstavljaju potencijalnu šansu za unapređenje finansiranja, ali zahtevaju brojne institucionalne reforme, tehnološke i organizacione inovacije. U tom kontekstu, nova poljoprivredna politika mora biti stabilna, predvidiva i konzistentna, bazirana na realnim ciljevima i usaglašena sa međunarodnim trendovima, vodeći računa o nacionalnim interesima. Uspostavljanje održivog sistema poljoprivredne proizvodnje, predstavlja jedan od imperativa, za koji je potrebna jaka politička volja i dosta ulaganja. Poljoprivreda ima šansi za razvoj ukoliko se integralno razvija sa sektorima povezanih sa poljoprivredom, kroz koncept multifunktionalnosti (Pejanović, 2016, 76-89). Dinamičnije strukturne reforme u poljoprivredi, doprinele bi zapošljavanju dela radne snage u nepoljoprivrednim sektorima (turizmu, industriji itd.), što sugerise neophodnost definisanja šireg spektra konzistentnih politika (Bogdanov i Babović, 2014, 285-287). Komplementarnost poljoprivrede sa drugim delatnostima, a naročito sa turizmom je neophodna, pa promene treba sprovesti postepeno i promišljeno, uz odgovoran odnos kreatora razvojne politike prema ovom pitanju.

Uzimajući u obzir kontekst savremenih ekonomskih dešavanja na globalnom turističkom tržištu, geostrateški položaj i proces pridruživanja EU, aktuelno stanje i resursni potencijal u turizmu, neophodno je utvrditi adekvatnu poslovnu misiju u turizmu, na srednji i duži rok, sa većom posvećenošću merama za razvoj energetike, industrije i poljoprivrede, kao i za realizaciju infrastrukturnih projekata. Pri tome je neophodno (MTTT, 2016, 42-43):

- efikasnije koristiti i zaštititi prirodna i kulturna dobra,
- podizati energetska efikasnost i korišćenje obnovljivih izvora energije u turističkim objektima i destinacijama,
- podsticati održivi ruralni i regionalni razvoj, kao i smanjenje depopulacije,
- stvarati i održavati pozitivan imidž.

Složeno pitanje izgradnje efikasne turističke politike odnosi se na: razvoj infrastrukture, unapređenje turističkih proizvoda, umrežavanje sa drugim sektorima, unapređenje sistema nacionalnog turističkog marketinga itd. Da bi se odredila ključna područja intervencije, neophodno je definisanje prioriternih proizvoda, za koje je realno da se mogu komercijalizovati na tržištu, kao i identifikovanje destinacija koje te proizvode već imaju, ili ih mogu razviti u prihvatljivim rokovima (MTTT, 2016, 52-55). Turizam može aktivirati delatnosti koje, same po sebi, nemaju turističko obeležje, kroz proces konverzije. Razvojem turističke privrede može se javiti potreba za većom ponudom hrane i pića, novim smeštajnim kapacitetima, sportskim objektima, objektima za zabavu itd. Takođe, može doći do izraženije potrebe za razvojem saobraćaja, komunalne i ostale infrastrukture, što stvara potrebu za kadrovima različitih kvalifikacija i profila, odnosno, veće mogućnosti za zapošljavanje (Vojnović, Grujić i Grujić, 2013, 11-12). Pri tome, poslovnu misiju integralnog razvoja poljoprivrede i turizma treba koncipirati saglasno finansijskim i institucionalnim kapacitetima, pri čemu će i dalje sektorske performanse, makroekonomska situacija, kao i spoljni faktori, determinisati brzinu i pravce promena u ovoj oblasti.

Za agro-turističku ponudu RS, karakteristično je da nije integrisana, pa ova konstatacija upućuje na neophodnost izrade integrisanog marketing plana, koji će promociju i prodaju poljoprivredno-prehrambenih i turističkih proizvoda staviti u prvi plan, stvarajući uslove za jačanje integrisanosti i kvaliteta ponude u ovoj oblasti. Time bi turizam mogao doprineti (Vujović, Cvijanović i Štetić, 2012, 198-200):

- stvaranju dodatnih izvora prihoda,
- zapošljavanju i unapređenju kvaliteta života ruralnog stanovništva,
- unapređenju prodaje poljoprivredno-prehrambenih proizvoda,
- sprečavanju procesa dalje depopulacije sela,
- oživljavanju kulturnih, manifestacionih i etno-sadržaja.

Na ovaj način bi se mogli pokrenuti i drugi važni društveni procesi.

Prilagođavanje proizvodne strukture poljoprivrede turizmu, predstavlja jedno od bitnijih pitanja turističke potrošnje. Posebno se smatra važnim proširenje i unapređenje proizvodnje organske hrane, proizvoda sa poznatim geografskim poreklom i sl. Takođe, neophodno je sagledati mogućnosti većeg integrisanja i ugovornog povezivanja subjekata u agro-turističkoj privredi, što zahteva da se razrade podsticajne mere ekonomske politike za usklađivanje komplementarnih aktivnosti. Pritom je značajno permanentno istraživanje poljoprivrednog i turističkog tržišta, uvođenje savremenijih rešenja u poslovnu praksu, kao i ekološkog pristupa, uz sveobuhvatnu edukaciju (Tomić, 2008, 148-150). Veća dostupnost finansijskih sredstava i institucionalne podrške, jačanje socijalnog kapitala i tržišnih veza, trebalo bi da ojačaju integralni razvoj poljoprivrede i turizma i da doprinesu njihovom održivom razvoju, kroz saradnju na nivou lokalnih zajednica, regionalnu saradnju i integrisanje u šire okvire.

Agro-ekonomski, socio-kulturni, prostorno-ekološki i turističko-razvojni ciljevi zahtevaju da se, u svim fazama razvoja, brine o vitalnosti raspoloživih resursa. Trajno gubljenje poljoprivrednog zemljišta, usled izgradnje turističkih objekata i saobraćajnica je negativan efekat razvoja turizma, koji se može značajno ublažiti dobrim prostornim planovima, adekvatnom fiskalnom, ekološkom politikom itd. (Tomić, 2008, 145).

Sinteza teorijskih koncepata i empirijskih istraživanja potvrđuje da ruralni turizam i vidovi turizma povezani sa njim, pružaju velike mogućnosti za atipičnu, diverzifikovanu ponudu (Vujović, Cvijanović i Štetić, 2012, 210-211). Iako je budućnost mnogih ruralnih područja neizvesna, ruralni turizam može predstavljati pogodan pristup za revitalizaciju pojedinih sela. Razvoj turizma u ruralnim područjima može apsorbovati viškove seoske radne snage, bez pritiska na gradove i nepovoljnih socio-ekonomskih i ekoloških posledica, može pomoći u rešavanju problema depopulacije i starenja sela. Od svih direktnih efekata, među najznačajnijim je devizni ili

platnobilansni efekat turizma. Naime, u ekonomskoj teoriji je poznat fenomen tzv. nevidljivog izvoza, kao vida realizacije poljoprivredno-prehrambenih proizvoda stranim turistima u zemlji (Tomić, 2008, 144-145).

U cilju realizacije koncepta integralnog održivog razvoja, značajno je potencirati tipove poljoprivredne proizvodnje, koji se uklapaju u koncept održivog razvoja turizma. U skladu sa tim, sve interesantniji su ekološki pravci. Organska poljoprivreda se smatra jednom od najznačajnijih razvojnih šansi u tom pogledu (Tabela 7), a destinacijski koncept razvoja turizma, u smislu kompatibilnosti organske proizvodnje i očuvanja životne sredine, sve više dobija na značaju.

Tabela 7 Potencijalne koristi od organske proizvodnje

Oblast	Očekivane pozitivne promene
Poljoprivreda	Bolji kvalitet zemljišta i poljoprivrednih proizvoda, održiva proizvodnja
Turizam	Unapređenje kvaliteta turističke ponude, održivo korišćenje resursa
Ekonomske koristi	Podrška lokalnom ekonomskom razvoju na održivim osnovama, povećanje prihoda
Životna sredina	Smanjenje zagađenja životne sredine, očuvanje ekosistema, kompatibilnost ekologije sa ekonomijom, smanjenje rizika svojstvenih konvencionalnoj proizvodnji
Društvene koristi	Očuvanje i unapređenje zdravlja ljudi, veća zaposlenost u organskom sektoru, podrška socijalnoj komponenti održivog razvoja

Izvor: Autori, na osnovu, IFOAM-Organics International, 2018

Osim organske, domaću konvencionalnu poljoprivredu, takođe, treba ubuduće više uključiti u turističku ponudu, uz osiguranje standardnog kvaliteta i bezbednosti proizvoda.

ZAKLJUČAK

Integralni razvoj poljoprivrede i turizma determinisan je brojnim internim i eksternim faktorima, od kojih pojedini pozitivno utiču na njihov razvoj, dok drugi imaju negativno dejstvo. Bez obzira na poreklo i smer delovanja ovih faktora, nijedna ekonomija, niti jedan sektor privrede, ne mogu se izolovati od njih. Stoga je važno adekvatno institucionalno reagovati na sve relevantne savremene izazove, posebno zbog činjenice da su pojedina ograničenja ekonomsko-političke prirode, druga su socijalnog karaktera, a prisutna su i ograničenja ekološke prirode, na koje čovek ne može uticati i pored prisustva najsavremenije tehnologije. Zbog svega navedenog, a i usled činjenice da je teško precizno predviđati budućnost održivog integralnog razvoja poljoprivrede i turizma, na gotovo svim nivoima je važno obezbediti adekvatan pristup, primeren specifičnostima konkretnog područja.

Na osnovu sprovedenog istraživanja, uz uvažavanje rezultata prethodnih istraživanja i realnog stanja u oblasti poljoprivrede i turizma, može se zaključiti da je značajno u savremenim uslovima integralno razvijati poljoprivredu i turizam, u skladu sa principima održivog razvoja i osobenostima konkretnog područja. Ukoliko se poljoprivreda i turizam adekvatno institucionalno usmeravaju i integralno razvijaju na održivim osnovama, višestruki pozitivni društveno-ekonomski efekti se mogu očekivati, pri čemu posebno do izražaja mogu doći ekonomski benefiti, poput: rasta prihoda od poljoprivrede i turizma, kao i drugih delatnosti, direktno ili indirektno povezanih sa njima; rasta zaposlenosti u poljoprivredno-prehrambenom sektoru, turizmu i ruralnoj privredi, uz povećanje njihovog doprinosa rastu BDP-a i izvoza; povećanja obima poljoprivredne proizvodnje, dolazaka i noćenja turista; unapređenja kvaliteta i atraktivnosti poljoprivredno-prehrambenih i turističkih proizvoda; diverzifikacije poljoprivredne proizvodnje, nepoljoprivredne ruralne ekonomije i turističke ponude u celini; smanjenja siromaštva i socijalne isključenosti ruralnog stanovništva, uz poboljšanje demografske slike onih područja u kojima se poljoprivreda i turizam dugoročno i integralno budu razvijali.

Polazna hipoteza u radu je potvrđena, jer rezultati istraživanja potvrđuju da je izuzetno važno u RS institucionalno podržavati intenzivnije povezivanje poljoprivrede i turizma u okviru realizacije koncepta održivog razvoja, pošto se samo na osnovu takvog pristupa mogu očekivati ekonomski benefiti relevantni za poljoprivredu i turizam (diverzifikacija delatnosti, rast zaposlenosti, prihoda, investicione aktivnosti i izvoza, unapređenje međunarodnih ekonomskih odnosa u oblasti poljoprivrede i turizma itd.). Osim ekonomskih, brojni pozitivni neekonomski efekti, koji se odnose na važne socijalne i ekološke aspekte održivog razvoja, takođe, mogu nastati kao rezultat aktivnijeg pristupa integralnom razvoju poljoprivrede i turizma, pri čemu naročito do izražaja može doći demografska revitalizacija, uz očuvanje i kreativnije korišćenje raspoloživog resursnog potencijala u poljoprivredi i turizmu.

Institucionalni okvir je jedna od najbitnijih komponenata održivog integralnog razvoja poljoprivrede i turizma. Shodno tome, ovo istraživanje je upućeno kreatorima razvojne politike u oblasti poljoprivrede i turizma RS. Mnoga ranija relevantna istraživanja, diskusije i stavovi autora koji se direktno, ili indirektno bave ovom problematikom, mogu uticati na reformske procese u oblasti integralnog razvoja poljoprivrede i turizma. Istraživanje ukazuje na to da je institucionalna podrška održivom integralnom razvoju poljoprivrede i turizma u RS nedovoljna, što je neosnovano s obzirom na prirodne i antropogene resurse kojima se raspolaže, pa ovu podršku ubuduće treba značajnije povećati, kako sa aspekta finansiranja, tako i u pogledu kreiranja stimulativnijeg ambijenta za dugoročni opstanak i razvoj domaćih ekonomskih subjekata u poljoprivredi i turizmu. Istraživanje daje signal i ekonomskim subjektima da je neophodno da osavremene i značajnije integrišu poslovanje u poljoprivredi i turizmu.

Osnovno ograničenje ovog istraživanja odnosi se, pre svega, na otežanost preciznog merenja međusobnih uticaja poljoprivrede i turizma, odnosno, nedovoljnost ekonomskih i sličnih kvantitativnih pokazatelja o intezitetu uticaja poljoprivrede na razvoj turizma, i obrnuto, kao i nedovoljnost pokazatelja o njihovom integralnom razvoju. Takođe, ograničenjem se može

smatrati i opseg istraživanja, jer je obrađen primer samo jedne zemlje. Stoga bi se mogao, u nekom narednom istraživanju, povećati uzorak, odnosno, razmotriti mogućnosti za komparativnu analizu sa zemljama u okruženju, sa zemljama koje su prepoznatljivije na poljoprivrednom i turističkom tržištu, ili predstavljaju primer dobre prakse u oblasti integralnog razvoja poljoprivrede i turizma, pri čemu ne treba zanemariti ni zemlje slične RS, naročito kada su u pitanju neiskorišćeni agro-turistički resursi, uz brojna interna i eksterna ograničenja za održivi integralni razvoj poljoprivrede i turizma.

Osnovni doprinos ovog istraživanja jeste isticanje mogućnosti, ali i ograničenja za integralni razvoj poljoprivrede i turizma u RS, uz upućivanje kreatorima razvojne politike predloga za unapređenja u ovoj oblasti i naglašavanje nezamenljive uloge i odgovornosti države u čitavom procesu. Osim isticanja višestrukog društveno-ekonomskog značaja, neophodnosti, prioriteta i perspektivnih pravaca održivog integralnog razvoja poljoprivrede i turizma u RS, doprinos ovog rada odnosi se i na mogućnost iniciranja novih istraživanja ove problematike i primene njihovih rezultata u praksi.

REFERENCE

- Bogdanov, N. i Babović, M. (2014). Radna snaga i diverzifikacija prihoda na poljoprivrednim gazdinstvima u Srbiji - stanje i izazovi za politiku ruralnog razvoja. U D. Vukmirović (Ur.). *Primena podataka Popisa poljoprivrede 2012. u analizi stanja poljoprivrede i u planiranju agrarne politike u Republici Srbiji* (str. 262-288). Beograd, Republika Srbija: Republički zavod za statistiku.
- Budiasa, I. W., & Ambarawati, I. G. A. A. (2014). Community based agro-tourism as an innovative integrated farming system development model towards sustainable agriculture and tourism in Bali. *Journal of the International Society for Southeast Asian Agricultural Sciences*, 20(1), 29-40.
- Čărătuș Stanciu, M. (2015). Aspects of sustainable rural tourism - farmers' markets and farm visits. *Management, Economic Engineering in Agriculture & Rural Development*, 15(4), 15-19.
- Cvetanović, S., Despotović, D., Živković, Lj., & Nedić, V. (2014). Environmental dimension of sustainable competitiveness of Serbia and selected European countries. *Bulgarian Journal of Agricultural Science*, 20(4), 767-778.
- Dekić, S. (2000). Agrarni i neagrarni aspekti ruralnog razvoja. *Ekonomski horizonti*, 2(1-2), 53-59.
- IFOAM - Organics International. (2018). *Organic's benefits*. Bonn, Germany: International Federation of Organic Agriculture Movements - Organics International. Retrieved August 9, 2018, from <https://www.ifoam-eu.org/en/organic-infographics/organics-benefits>
- Milenković, S., Ristić, L. i Bošković, N. (2013). Integralno korišćenje resursa u turističko-ruralnom prostoru Srbije. U Lj. Maksimović, G. Marjanović i S. Obradović (Red.). *Efekte tranzicije i perspektive privrede Srbije* (str. 175-196). Kragujevac, Republika Srbija: Ekonomski fakultet Univerziteta u Kragujevcu.
- Mirani, S. Z., & Farahani, M. B. (2015). Second homes tourism and sustainable rural development in all around the world. *International Journal of Leisure and Tourism Marketing*, 4(3/4), 176-188. doi:10.1504/ijltm.2015.072076
- MPŠV. (2018). *Izveštaj o stanju u poljoprivredi u Republici Srbiji u 2017. godini* - knjiga I. Beograd, Republika Srbija: Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede.
- MTTT. (2016). *Strategija razvoja turizma Republike Srbije 2016-2025*. Beograd, Republika Srbija: Ministarstvo trgovine, turizma i telekomunikacija.
- Paci, R., & Marrocu, E. (2014). Tourism and regional growth in Europe. *Papers in Regional Science*, 93(1), S25-S50. doi.org/10.1111/pirs.12085
- Pejanović, R. (2016). O razvojnim problemima naše agroprivrede. U Ž. Stojanović i N. Bogdanov (Red.). *Stanje i perspektive agroprivrede i sela u Srbiji* (str. 69-91). Beograd, Republika Srbija: Ekonomski fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Pillay, M., & Rogerson, C.M. (2013). Agriculture-tourism linkages and pro-poor impacts: The accommodation sector of urban coastal KwaZulu-Natal, South Africa. *Applied Geography*, 36, 49-58. doi.org/10.1016/j.apgeog.2012.06.005
- RZS. (2013). *Census of Agriculture 2012 - Book 1*. Belgrade, Republic of Serbia: Statistical Office of the Republic of Serbia.

- RZS. (2018). *Statistical Yearbook of the Republic of Serbia 2018*. Belgrade, Republic of Serbia: Statistical Office of the Republic of Serbia.
- Sandilyan, S., Thiyagesan, K., & Nagarajan, R. (2008). Ecotourism in wetlands causes loss of biodiversity. *Current Science*, 95(11), 1511.
- Tomić, D. (2008). *Poljoprivreda i selo - ideje i inicijative*. Beograd, Republika Srbija: Društvo agrarnih ekonomista Srbije i Institut za ekonomiku poljoprivrede.
- Turkalj, Ž., Ham, M., & Fosić, I. (2013). The synergy of sustainable tourism and agriculture as a factor of regional development management in Croatia. *Ekonomski Vjesnik*, 26(1), 71-82.
- UAP. (2018). *Podsticaji merama ruralnog razvoja*. Beograd, Republika Srbija: MPŠV - Uprava za agrarna plaćanja/ Directorate for Agrarian Payments. Retrieved September 5, 2018, from <http://uap.gov.rs/podsticaji-merama-ruralnog-razvoja/>
- UN. (2016). *International Year of Sustainable Tourism for Development, 2017*. New York, NY: United Nations.
- UN & Government of the Republic of Serbia. (2011). *Master plan održivog razvoja ruralnog turizma u Srbiji*. Beograd, Republika Srbija: UN i Vlada Republike Srbije.
- UNWTO. (2017). *Tourism Highlights: 2017 Edition*. Madrid, Spain: World Tourism Organization.
- Vandić, V. (2016). *Podrška i podsticaj ruralnog turizma u okviru IPARD II programa Republike Srbije*. Donji Milanovac, Republika Srbija: Bios fond.
- Vlada Republike Srbije. (2006). *Strategija razvoja turizma Republike Srbije*. Beograd, Republika Srbija: Službeni glasnik RS, 91/2006.
- Vlada Republike Srbije. (2008). *Nacionalna strategija održivog razvoja*. Beograd, Republika Srbija: Službeni glasnik RS, 57/2008.
- Vlada Republike Srbije. (2018). *Nacionalni program ruralnog razvoja od 2018. do 2020. godine*. Beograd, Republika Srbija: Službeni glasnik RS, 60/2018.
- Vojnović, B., Grujić, D. i Grujić, S. (2013). *Poljoprivreda, turizam i saobraćaj u funkciji privrednog razvoja*. Beograd, Republika Srbija: Institut za ekonomiku poljoprivrede.
- Von Braun, J., & Birner, R. (2017). Designing Global Governance for Agricultural Development and Food and Nutrition Security. *Review of Development Economics*, 21(2), 265-284. doi.org/10.1111/rode.12261
- Vujičić, M. i Rosić, I. (2000). Interakcije agrara i strategije ruralnog razvoja Jugoslavije. *Ekonomski horizonti*, 2(1-2), 45-51.
- Vujović, S., Cvijanović, D. i Štetić, S. (2012). *Destinacijski koncept razvoja turizma*. Beograd, Republika Srbija: Institut za ekonomiku poljoprivrede.
- WCED. (1987). *Our Common Future*. New York, NY: United Nations, World Commission on Environment and Development.
- WEF. (2017). *The Travel & Tourism Competitiveness Report 2017*. Geneva, Switzerland: World Economic Forum.
- Yudina, E. V., Uhina, T. V., Bushueva, I. V., & Pirozhenko, N. T. (2016). Tourism in a globalizing World. *International Journal of Environmental and Science Education*, 11(17), 10599-10608.

Primljeno 16. januara 2019,
nakon revizije,
prihvaćeno za publikovanje 17. aprila 2019.
Elektronska verzija objavljena 25. aprila 2019.

Lela Ristić je vanredni profesor Ekonomskog fakulteta Univerziteta u Kragujevcu, gde je doktorirala iz oblasti održivog ruralnog razvoja. Obavlja nastavne aktivnosti na nastavnim predmetima: Ekonomika poljoprivrede, Turizam i životna sredina, Turizam i agrobiznis, Upravljanje ruralnim razvojem. Osnovne oblasti naučnog istraživanja su: održivi agrarni i ruralni razvoj, turizam, menadžment u agrobiznisu.

Nikola Bošković je docent Ekonomskog fakulteta Univerziteta u Kragujevcu, gde je doktorirao iz oblasti održivog korišćenja prirodnih resursa kao faktora razvoja turizma. Obavlja nastavne aktivnosti na nastavnim predmetima: Ekonomika prirodnih i privrednih resursa, Ekonomika turizma, Turizam i životna sredina, Turizam i agrobiznis, Menadžment turističkih destinacija. Osnovne oblasti naučnog istraživanja: prirodni resursi, životna sredina, održivi turizam.

Danijela Despotović je vanredni profesor Ekonomskog fakulteta Univerziteta u Kragujevcu, gde je doktorirala iz oblasti makroekonomije. Obavlja nastavne aktivnosti na nastavnim predmetima: Teorija i analiza ekonomske politike, Finansiranje ekonomskog razvoja, Ekonomska politika u uslovima krize. Osnovne oblasti njenog naučnog istraživanja su: ekonomska politika i razvoj, politika unapređenja konkurentnosti, održivi razvoj.

SUSTAINABLE INTEGRAL DEVELOPMENT OF AGRICULTURE AND TOURISM IN THE REPUBLIC OF SERBIA

Lela Ristic, Nikola Boskovic and Danijela Despotovic

Faculty of Economics, University of Kragujevac, Kragujevac, The Republic of Serbia

Sustainable development is one of global imperatives and it involves the harmonization of economic, environmental, and social development goals, with an appropriate institutional support. There are plenty of resources pertaining to the sustainable development of agriculture and tourism, as numerous studies and practical examples worldwide confirm. The paper highlights the example of the Republic of Serbia and can be of use for other countries with similar resource potentials and developmental constraints. Namely, agriculture and tourism in the Republic of Serbia are distinguished by abundant natural and cultural-historical resources, but what mostly lacks are funds for serious investment, as well as a modern and holistic approach to development, so the available resources are insufficiently used. Accordingly, the research aims to point to the necessity of a more creative use of agro-tourism resources, i.e. to the more promising directions of the integral development of agriculture and tourism on sustainable grounds. The paper results highlight the extreme importance of institutional support to agriculture and tourism networking within the concept of sustainable development.

Keywords: sustainable development, integral development, agriculture, tourism, Republic of Serbia

JEL Classification: Q01, Q19, Z32